

Original Article

The Role of Non-Muslim Physicians in the Formation and Development of Medicine in Islamic Civilization: A Statistical StudyBehrouz Shourcheh¹, Masoumali Panjeh^{2*}

1. Interdisciplinary Research Center for Islamic Teaching and Health Sciences, Hamadan University of Medical Sciences, Hamadan, Iran.
2. Assistant Professor, Department of History & Civilization of Islamic Nations, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: panjeh1979@gmail.com

Received: 11 Aug 2019 Accepted: 28 Oct 2019

Abstract

Background and Aim: The growth and development of medical science in Islamic civilization is not only due to Muslim physicians, as non-Muslim physicians have also contributed to the formation and flourishing of this science. Investigating the contribution of non-Muslim physicians in Islamic medicine is possible through a quantitative and qualitative study of their work in the three areas of translation, Compilation, and innovation.

Material and Methods: The data of this study were collected through library method and analyzed by descriptive and statistical methods. Based on biographical books and other authentic historical sources, the works of non-Muslim physicians are categorized, analyzed in three areas of translation, Compilation and innovation, and then Using the table and chart their numbers are obtained.

Findings: According to the findings of this study, out of a total of 200 medical books surviving on the ancient heritage of medicine, nearly 180 of its titles have been translated into Arabic by non-Muslim physicians in the first Islamic centuries. Accordingly, about 300 works of total 850 outstanding medical compilations in the Islamic civilization of the period mentioned had been related to non-Muslim physicians. In the field of innovation, 7 titles of total 35 titles of outstanding medical invention have been registered as non-Muslim physicians.

Conclusion: Non-Muslim physicians, with more translations of Greek and others' medical texts, played a significant role in acquainting Muslims with medical science in the first Islamic centuries. They also contributed to the growth and prosperity of medical science in Islamic civilization by writing one-third of medical works. In the field of innovation, only 7 inventions of 35 outstanding and important medical inventions were the result of the efforts of non-Muslim physicians. In general, it can be said that the main role of non-Muslim physicians in translating medical works has been more than any other field.

Keywords: Medicine in Islamic Civilization; Non-Muslim Physicians; Medical Achievements and Innovations; Tarikh al-Hukama; Uyūn ul-Anbā'

Please cite this article as: Shourcheh B, Panjeh M. The Role of Non-Muslim Physicians in the Formation and Development of Medicine in Islamic Civilization: A Statistical Study. *Med Hist J* 2020; 11(41): 43-51.

نقش پزشکان غیر مسلمان در شکل‌گیری و گسترش پزشکی در تمدن اسلامی: پژوهشی آماری

بهروز شورچه^۱، معصومعلی پنجه^{۲*}

۱. مرکز توسعه پژوهش بین‌رشته‌ای معارف اسلامی و علوم سلامت، دانشگاه علوم پزشکی همدان، همدان، ایران.

۲. استادیار تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول) Email: panjeh1979@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۸/۵/۲۰ پذیرش: ۱۳۹۸/۸/۶

چکیده

زمینه و هدف: رشد و گسترش دانش پزشکی در تمدن اسلامی تنها مرهون پزشکان مسلمان نیست، چراکه پزشکان غیر مسلمان نیز در شکل‌گیری و شکوفایی این دانش سهم داشته‌اند. واکاوی سهم پزشکان غیر مسلمان در پزشکی دوره اسلامی از راه بررسی کمی و کیفی آثار آنان در سه حوزه ترجمه، تألیف و نوآوری امکان‌پذیر است.

مواد و روش‌ها: داده‌های این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای گرد آمده و به روش آماری و توصیفی تحلیل شده است. بر این اساس با مراجعه به کتاب‌های زندگی‌نامه پزشکان و دیگر منابع معتبر تاریخی، آثار پزشکان غیر مسلمان در سه حوزه ترجمه، تألیف و نوآوری استقصاء، دسته‌بندی و تحلیل شده و سپس با استفاده از جدول شمار آن‌ها نمایش داده شده است.

یافته‌ها: بنا بر یافته‌های این پژوهش، از مجموع ۲۰۰ کتاب طبی به زبان یونانی، سریانی و هندی، نزدیک به ۱۸۰ عنوان آن به دست غیر مسلمانان به زبان عربی ترجمه شده است. بر همین اساس از مجموع ۸۵۰ تألیف طبی برجسته در تمدن اسلامی دوره میانه حدود ۳۰۰ اثر نگاشته پزشکان غیر مسلمان بوده است. در زمینه نوآوری نیز از مجموع ۳۵ عنوان ابداع و ابتکار برجسته پزشکی، هفت عنوان به نام پزشکان غیر مسلمان ثبت گردیده است.

نتیجه‌گیری: پزشکان غیر مسلمان با ترجمه بیشتر متون طبی گذشتگان نقش چشم‌گیری در آشنایی مسلمانان با علم پزشکی در سده‌های نخست اسلامی داشتند. آنان همچنین با نگارش یک‌سوم آثار طبی، در رشد و شکوفایی دانش پزشکی در تمدن اسلامی نقش‌آفرین بودند. در حیطه نوآوری نیز از مجموع ۳۵ ابداع برجسته و مهم پزشکی تنها هفت ابداع نتیجه تلاش پزشکان غیر مسلمان بوده است. به طور کلی می‌توان گفت نقش اصلی پزشکان غیر مسلمان در ترجمه آثار طبی بیش از حوزه‌های دیگر بوده است.

واژگان کلیدی: پزشکی در تمدن اسلامی؛ پزشکان غیر مسلمان؛ دستاوردهای و نوآورهای پزشکی؛ تاریخ الحکماء؛ عیون الأنباء

مقدمه

در سرتاسر تاریخ اسلام، غیر مسلمانان (اهل ذمه) ساکن در سرزمین‌های اسلامی در سایه حمایت و محافظت حکومت اسلامی به زندگی فردی، اجتماعی و حرفه‌ای خود می‌پرداختند. پزشکی از جمله دانش‌ها و پیشه‌هایی بود که غیر مسلمانان در آن دارای سابقه‌ای دیرینه بودند. در سده‌های نخست اسلامی این پزشکان به واسطه دانش و مهارت حرفه‌ای بالا و تسط بر زبان‌های دیگر به ویژه دو زبان یونانی و سریانی و در نتیجه دسترسی مستقیم به دانش طبی یونانیان، جذب جوامع و دربارهای حکومتی مسلمان شدند، اگرچه بخش عمده‌ای از شکوفایی علمی در تمدن اسلامی نتیجه آموزه‌های اسلامی و کوشش‌ها و پژوهش‌های جدی مسلمانان بود، اما غیر مسلمانان هم به ویژه در سده‌های نخست اسلامی در شکل‌گیری و گسترش بعضی از علوم و از جمله پزشکی نقش داشتند. در این پژوهش با رویکردی کمی و آماری، نقش پزشکان غیر مسلمان در شکل‌گیری، رشد و پیشرفت دانش پزشکی دوره اسلامی بررسی و واکاوری خواهد شد.

مواد و روش‌ها

این پژوهش یک مطالعه تحلیلی - توصیفی است که به روش کتابخانه‌ای انجام پذیرفته است. بر این اساس با مراجعه به منابع معتبر تاریخ پزشکی، فهرست کتاب‌ها و آثار پزشکی، منابع زندگی‌نامه‌ای و شرح حال‌ها، و دیگر آثاری که حاوی داده‌هایی درباره ترجمه، تألیف و نوآوری در حیطه پزشکی بودند و از نظر گستره زمانی مربوط به سده‌های اول تا دهم قمری و از نظر مکانی سرزمین‌های اسلامی را شامل می‌شده‌اند، بررسی شده‌اند. در این پژوهش آماری و کمی، نخست با تکیه بر آثار زندگی‌نامه‌ای و کتاب‌شناختی مانند طبقات الأطباء و الحكماء ابن جلیجل (متوفی ۳۳۲ ق.)، فهرست ابن ندیم (متوفی ۳۸۵ ق.)، تاریخ الحکما اثر ابن قفطی (متوفی ۶۴۲ ق.)، عیون الأنباء فی طبقات الأطباء ابن ابی أصیبعه (متوفی ۶۶۸ ق.)، داده‌های آماری مربوط به پزشکان غیر مسلمان و آثار آنان به دست آمد. سپس این داده‌ها به تفکیک مترجمین و آثار ترجمه‌شده، مؤلفان و

تألیفات آنان و نوآوری‌ها، استخراج و در جدول‌های جداگانه ثبت گردید و با استفاده از جداول شمار این آثار نمایش داده شد.

یافته‌ها

۱- ترجمه

نخستین گام در انتقال علوم تجربی و طبیعی به جهان اسلامی ترجمه آثار گذشتگان بود. نقل و ترجمه آثار دیگران به زبان عربی با حمایت و پشتیبانی بعضی خلفا منجر به تأسیس بیت الحکمه و نهضت ترجمه شد (۱). نهضتی که زمینه‌ساز آشنایی مسلمانان با دانش طبی پیشینیان و هم عصران گردید. بنابراین ترجمه اولین قدم اطلاع از دانش‌ها و پس از آن آسیب‌شناسی، تکمیل و به کارگیری افکار و معارفی بود (۲) که در پی‌ریزی و ترقی دانش پزشکی در سده‌های میانه مؤثر واقع شد. با ابزار ترجمه که یکی از روش‌های نشر معارف و آگاهی‌بخشی است (۳). دانش پزشکی گذشتگان به تمدن اسلامی انتقال یافت. بخش عمده‌ای از وظیفه این انتقال و ترجمه را پزشکان غیر مسلمان بر عهده داشتند که در ادامه به بررسی و تعیین سهم آنان پرداخته می‌شود.

بر اساس داده‌های جدول ۱ پزشکان غیر مسلمان در ترجمه آثار طبی گذشتگان و معاصران به زبان عربی پیش‌تر بوده‌اند، چه غیر مسلمانان به لحاظ داشتن پیشینه پزشکی کهن‌تر و هم از نظر آشنایی با زبان‌های مبدأ و مقصد آن دوران به شکل منطقی باید در این امر متقدم می‌بودند. بر این اساس از مجموع ۲۰۰ اثر مهم طبی که بیشتر آنان نوشته جالینوس و بقراط بوده‌اند، حدود ۱۸۰ کتاب آن به دست اینان ترجمه شده است، از جمله ۱۶ کتاب مهمی که طبیبان آن دوران باید آنان را به ترتیب و توالی می‌خواندند (۶). ابن ندیم فهرست ۵۰ کتاب مطرح و مهم پزشکی را به دست می‌دهد که همه آن‌ها را غیر مسلمانان ترجمه کرده‌اند. مترجمان این آثار به ترتیب فراوانی ترجمه عبارتند از حنین بن اسحاق (متوفی ۲۶۰ ق.)، حَبِیش بن اعسم (متوفی قرن سوم قمری)، اصفغان بن باسیل (متوفی قرن سوم قمری)، عیسی بن یحیی (متوفی چهارم قمری)، ثابت بن قره (متوفی ۲۸۸ ق.)، ابراهیم

پژوهش پزشکان غیر مسلمان بوده است. این ابداعات که در حیطه‌های مختلفی چون مفاهیم و بنیادها، ابداعات تشخیصی، روش‌ها و تکنیک‌های درمانی و ابزار و تجهیزات و ترکیبات دارویی قرار داشتند، نقش مهمی در کارآمدن‌مردن تئوری‌ها و آموزش‌های پزشکی داشته‌اند که نتیجه آن پیشبرد این علم در تمدن اسلامی بوده است.

بحث

هدف این پژوهش بررسی آماری نقش پزشکان غیر مسلمان رشد و گسترش پزشکی و علوم وابسته در تمدن اسلامی سده اول تا دهم قمری بود. نتایج نشان داد که پزشکان غیر مسلمان با انجام ۱۸۰ ترجمه از مجموع ۲۰۰ ترجمه آثار طبی گذشتگان، از زبان‌های یونانی، سریانی، هندی به زبان عربی بیشترین نقش را در نقل و انتقال دانش پزشکی دیگر تمدن‌ها به تمدن اسلامی داشته‌اند. دیگر سند اثبات تقدم پزشکان غیر مسلمان در ترجمه آثار طبی، مسؤولیت‌هایی بود که در این زمینه داشتند؛ یوحنا بن ماسویه پزشک نصرانی مذهب (متوفی ۲۴۳ ق.)، از سوی خلیفه هارون الرشید (حکومت از ۱۷۰ تا ۱۹۳ ق.)، مأمور ترجمه کتب قدیمی طبی به زبان عربی بود و هم منصب امینی دارالترجمه را داشت (۹) و یوحنا بن بطریق هم امین دارالترجمه بود و حنین ابن اسحاق که به دلیل کثرت ترجمه به «حنین ترجمان» شهرت یافته بود (۵)، ضمن انتصاب به این سمت، نویسندگان و مترجمان چیره دستی را در خدمت داشت که همگی تحت نظارت او اقدام به نقل و ترجمه می‌نمودند (۹). بر این اساس نقش پزشکان غیر مسلمان در ترجمه آثار پزشکی پیشینیان به عنوان اولین مؤلفه‌های شکل‌گیری و توسعه دانش پزشکی در تمدن اسلامی پررنگ‌تر از پزشکان مسلمان بوده است. ترجمه آثار پزشکی، اگرچه به تأسیس نظام نوین پزشکی در تمدن اسلامی کمک کرد، اما در مواردی هم مانع نوآوری و ابداع می‌شد.

نتایج نشان داد که سهم پزشکان غیر مسلمان در زمینه تألیف، نزدیک به ۳۰۰ کتاب و رساله پزشکی بوده است که از این تعداد حدود ۲۰ اثر دارای محتوایی مبتکرانه بود. کتاب

بن صلت (متوفی قرن سوم قمری)، یحیی بن بطریق (متوفی قرن سوم قمری) و توفیل بن توما (متوفی ۱۶۹ ق.) همچنین همه مترجمان برجسته‌ای که ابن ابی‌اصیبه نام آنان را در فصل نهم عیون الأنباء فی طبقات الأطباء تحت عنوان طبقات مترجمین ذکر کرده است، از غیر مسلمانانند (۷).

۲- تألیف

اگرچه پزشکان مسلمان همچون محمدبن زکریای رازی با تألیف کتاب الرد علی الجالینوس ضمن نقد اصول طب جالینوسی، خود دست به تألیف آثاری در پزشکی زدند (۴)، اما پزشکان غیر مسلمان نیز با تألیفات معتبری در پزشکی و علوم وابسته نقش مهمی در پیشبرد این دانش ایفا کردند. تألیفات طبی پزشکان غیر مسلمان را می‌توان به دو دسته عمده تقسیم نمود: یک دسته حاوی موضوعات کتب قدیم مانند أخلاط‌ها، ترکیبات دارویی، شرح حال‌ها؛ دسته دیگر دارای رویکرد جدیدی به موضوعات طبی بودند، مانند رساله‌های تخصصی یا تک‌رساله‌ها، کتب اخلاق پزشکی و منابع آزمون (۵).

همان‌گونه که داده‌های جدول ۲ نشان می‌دهد تعداد آثار قابل ذکری که به دست پزشکان غیر مسلمان در دوره میانه اسلامی تألیف شد، حدود سیصد اثر بود که از این تعداد نزدیک به بیست اثر دارای ارزش و اعتبار بیشتری بودند.

از مجموع ۸۵۰ تألیف برجسته طبی در دوره میانه اسلامی حدود ۳۰۰ اثر آن به دست پزشکان غیر مسلمان نگاشته شده است که تعداد ۲۰ اثر آن از اعتبار بیشتری برخوردارند. تعدادی از این آثار به تقلید از کتب پیشینیان دارای موضوعات چون اخلاط، کُنَاش‌ها، ترکیبات دارویی و شرح حال‌ها بودند. این دسته، اگرچه آثاری مهم‌اند، اما در مقایسه با دیگر تألیفات این پزشکان که حاوی رویکردهای نوین بودند، در مرتبه بعدی اهمیت‌اند.

۳- نوآوری و ابداع

نوآوری و ابداع یکی دیگر از مؤلفه‌های رشد و گسترش دانش پزشکی و علوم وابسته در دوره میانه تمدن اسلامی بوده است. بررسی‌ها بیانگر آن است که از مجموع حدود ۳۵ نوآوری مهم پزشکی در دوره مذکور نزدیک به ۷ نوآوری حاصل

عنوان اولین معلمان مسلمانان در طب جالینوسی (۱۳)، خود نیز در ابداع معیارهای آداب و اخلاق پزشکی و حرفه‌ای و آزمون و امتحان پیش‌تاز بوده‌اند؛ کتاب النوادر الطبیه اثر یوحنا بن ماسویه، ادب الطیب از ایوب الرهاوی (متوفی سوم قمری) و مقاله الصلاحیه فی إحياء الصناعات الطبیه اثر ابن جمیع پزشک یهودی مصر (متوفی ۵۹۴ ق.) حاوی بایسته‌های رفتاری و اخلاقی برای یک طبیب است. جهت سنجش طبیبان کتاب محنه الطیب حنین بن اسحاق، کیف ینبغی أن یمتحن الطیب از ایوب الرهاوی، و دعوه الأطباء ابن بطلان قابل ذکر هستند. حساسیت بر کار داروسازان و داروفروشان که بنا بر قولی - در صورت عدم نظارت - مضرترین حرفه برای مردم دانسته شده است (۸)، در سده‌های ابتدایی مورد توجه پزشکان غیر مسلمان واقع می‌شد، مثلاً خشم طبیب هندی دربار عباسیان علیه افرادی که با بازکردن دکان‌های درمان و دارو جان مردم را به خطر می‌انداختند (۹). نمونه این حساسیت‌هاست که با اتخاذ روش‌های آزمودنی خاص زمینه تشخیص سره از ناسره را فراهم می‌نمودند. به عنوان مثال اقدام یوسف لِقوَه کیمیایی (متوفی قرن سوم قمری) و زکریا بن اسرائیل طیفوری (متوفی قرن سوم قمری) (۸)، اگرچه به لحاظ روش، حرفه‌ای محسوب نمی‌شوند، اما به لحاظ گشودن باب سنجش و آزمون این شاخه از دانش طب گامی نو بود. ابن القف، گام مؤثری در حوزه توصیف و تشخیص برداشت؛ او به دلیل مشاهدات دقیق خود موفق به توصیف مویرگ‌ها و نحوه عملکرد دریچه‌های قلب شد (۱). علی بن عیسی کحال نیز با شرح و توصیفی که از انواع جراحات چشم و شیوه‌های درمان آن‌ها در کتاب تذکره الکحالین به دست داد ضمن ارائه این کتاب به عنوان منبع درسی چشم پزشکی، سال‌ها به عنوان چشم‌پزشکی حاذق شهرت یافت (۱۵). تأسیس اولین مطب عمومی با ظرفیت سی صدلی از سوی ابن ملوک نصرانی (متوفی قرن چهارم قمری) (۹)، اتخاذ روش‌های درمانی جدید، مانند ابتکار هبه الله بن ملکا (متوفی ۵۴۷ ق.) در تشخیص و درمان سُعال (۸)، شیوه نوآورانه جبرائیل بن بختیشوع در درمان گرفتگی عضلانی و... نشان‌دهنده وجود خلاقیت درمانی این پزشکان نیز است (۱۶). خلاقیت پزشکان

المسائل فی الطب اثر حنین بن اسحاق به عنوان پیش درآمدی مهم از علم پزشکی بارها مورد شرح و تلخیص قرار گرفت. عشر مقالات فی العین، دیگر کتاب او، کهن‌ترین نگاشته منظم چشم پزشکی در جهان اسلام محسوب می‌شد (۸) که بعدها هم منبع آزمون بود (۱۰). یوحنا بن ماسویه کتاب‌های فی الجذام، فی الصداع، السموم و علاجها، هیئه العروق، القولنج، ترکیب الأدویه و المسهله و کتاب فی ترکیب خلق الإنسان تألیف کرد که ارجاعات مکرر محمد بن زکریای رازی به تألیفات او (۱۱) می‌تواند نشانی از تأثیر این پزشک غیر مسلمان در پیشرفت پزشکی در تمدن اسلامی باشد. رساله الحُمیات، کتاب‌های البول و النبض تألیف اسحاق بن سلیمان (متوفی ۳۲۰ ق.) از دیگر آثار مهم پزشکان غیر مسلمان است. رساله الحُمیات دارای اعتبار بود، زمانی که به مؤلف این اثر گفتند: کاش فرزندی به یادگار می‌گذاشتی (؟)، گفت: «من الحُمیات را به یادگار می‌گذارم» (۹). کتاب مهم السکون بین حرکتی الشریان تألیف ثابت بن قره حرانی مورد تمجید پزشک مسلمان اسحاق بن حنین (متوفی ۲۹۸ ق.) قرار گرفت (۸) و کتاب المأه فی الطب اثر ابوسهل مسیحی (متوفی قرن پنجم قمری) هم ردیف آثاری چون سته عشر جالینوس و قانون ابو علی سینا (متوفی ۴۱۶ ق.) مورد استفاده طبیبان بود (۱۲). الأقراباذین الکبیر نوشته سابور بن سهل نیز به عنوان اولین دائرةالمعارف دارویی، در بیمارستان‌ها مورد مراجعه بود (۸).

پزشکان غیر مسلمان اگرچه با تألیف حدود سیصد اثر معتبر طبی در پیشرفت علوم پزشکی سده‌های میانه تمدن اسلامی نقش داشتند، اما در مقایسه با تألیفات پزشکان مسلمانی نظیر محمد بن زکریای رازی، ابوعلی سینا و... چه از نظر کمی و چه از نظر کیفی در مراتب بعدی اهمیت بودند، چنانکه این ندیم از نوزده پزشک غیر مسلمان مجموعاً نود تألیف طبی إحصا نموده، در حالی که تنها از محمد بن زکریای رازی یکصد و پانزده تألیف نام برده است (۶).

در حیطه نوآوری در بنیادها و آموزش طب، برخی المدخل فی الطب حنین ابن اسحاق را فتح بابی جهت پزشکی نظری و تئوری دانسته‌اند (۴). به نظر می‌رسد پزشکان غیر مسلمان به

غیر مسلمان در ساخت داروها نیز قابل توجه است؛ جواد طبیب نصرانی با ساخت «لعوق جواد» و «داروی راهب» (۹) و موسی بن عیذار اسرائیلی (متوفی قرن چهارم قمری) با ابداع «شراب الاصول» و «شراب تمبر هندی» و عبدوس، طبیب قرن سوم قمری با ساخت داروی ضد قولنج به شهرت رسیدند (۸).

نتیجه‌گیری

ترجمه، تألیف، نوآوری و ابداع، بسترهای شکل‌گیری و شکوفایی پزشکی و علوم وابسته در تمدن اسلامی سده‌های اول تا دهم قمری بودند. بررسی‌ها نشان داد از مجموع دویست اثر طبی گذشتگان که به زبان عربی ترجمه شده، نزدیک به یکصد و هشتاد ترجمه به دست پزشکان غیر مسلمان انجام پذیرفته که در آشنایی مسلمانان با میراث طبی گذشتگان مؤثر بوده است.

پزشکان غیر مسلمان با تألیف حدود ۳۰۰ اثر پزشکی از نزدیک به ۸۰۰ کتاب مهم طبی در دوره میانه اسلامی نقشی محسوسی در تألیفات طبی این دوره داشتند. این تألیفات، اگرچه متأثر از فضای ذهنی ترجمه محور این پزشکان عمدتاً مبتنی بر آثار پیشینیان بودند، اما نمی‌توان تأثیر این آثار را در شکوفایی و رشد پزشکی دوره اسلامی انکار کرد.

پزشکان غیر مسلمان نوآوری‌ها و ابتکاراتی نیز داشتند که در مقایسه با نقش آنان در ترجمه و تا حدودی تألیف، چشم‌گیر نمی‌نماید. بنابراین می‌توان گفت که مهم‌ترین نقش پزشکان غیر مسلمان در پزشکی دوره اسلامی، ترجمه میراث طبی گذشتگان و انتقال آن به مسلمانان بوده است.

جدول ۱: آثار طبی ترجمه‌شده

نام و شمار	مؤلف	مترجم	دین
کناش آهنن القس	اهرن بن اعین القس	ماسرجویه	یهودی
کتاب الخُمیات، کتاب فی الفصد والحجامه، فی الجذام، دغل العین و ۵۰ اثر مهم دیگر	جالینوس و بقراط	یوحنا بن ماسویه	مسیحی
ارسطوطالیس	ارسطوطالیس	یوحنا بن بطریق	مسیحی
کتاب الامراض الحاده، کتاب الاخلاط، کتاب الطبیعه الانسان	بقراط	عیسی بن یحیی	مسیحی
کتاب الکسر، النبض الکبیر، علل النساء، قوی الاطعمه و ۶۰ اثر طبی مهم دیگر	بقراط و جالینوس	حنین بن اسحاق	مسیحی
کتاب النبض، کتاب العلل والامراض، تعرف الأعضاء الباطنه، تدبیر الأوصاء، حيله البرء، الحاجه الی النبض، کتاب فی ان قوی النفس تابعه لمزاج البدن، کتاب العادات	جالینوس	حبیش بن حسن اعسم	مسیحی
کتاب حرکات الصدر و الرئه ، کتاب علل النَّفس، حرکه الغضَل، الحاجه الی النفس، کتاب الإمتلاء المره السوداء	جالینوس	اصطفان بن بسیل	مسیحی
کتاب الاورام، کتاب صفات لصبی یصرع	ابراهیم بن صلت	مسیحی	
کتاب الکیموس، کتاب ما یعتقده رایا	ثابت بن قره	صابئی	
کتاب تعریف المرء عیوب نفسه	توما	مسیحی	
کتاب التریاق الی بیسن	یحیی بن بطریق	مسیحی	
کتاب های دم، البلغم، الصفراء، المرایا المحرقه، السهر، عله الموت الفجأه، معرفه الخدر وعلاجه، الفصل بین النفس والروح، الباه، علل فی اسواد الخیش و تغیره من الرش،	قسطا بن لوقا البعلبکی	خود قسطا بن لوقا البعلبکی	مسیحی
کتاب کناش یوحنا الکبیر، کناش الصغیر به زبان سریانی	یحیی بن سراپیون	یحیی بن سراپیون	مسیحی
کتاب سسررد، سموم، اسماء عقاقیر هند، چرک سنگتا	منکه هندی	هندو	
کتاب استانگر الجامع	ابن دهن	هندو	
الحشائش	دیاسقوریدس	حسدای بن شبروط	یهودی

جدول ۲: آثار و تألیفات طبی پزشکان غیر مسلمان

نام و شمار	مؤلف	دین
۱۹ تألیف طبی از جمله تاریخ الأطباء القدماء، کتاب الفرق (فی مبادئ الطب)، کتاب حيله البرء، ایام البحران، کتاب العلل والأمراض و...	یحیی نحوی	مسیحی
کناش الکبیر، کتاب ابدال الأدوية و کیفیه دقها و ایقاعها	تیاذوق	مسیحی
۷۸ تألیف طبی از جمله، المدخل فی الطب، المسائل فی الطب للمتعلمین، کتاب اللب، عشر مقالات فی العین، معرفه اوجاع المعده و علاجها، المولودین ثمانیه اشهر و...	حنین بن اسحاق	مسیحی
۳۴ تألیف طبی الرساله فی التحرز من الزکام، کتاب فی الأخلاط، کتاب الحمام و...	قسطا بن لوقا	مسیحی
۴۲ اثر طبی از جمله کتاب التشریح، کتاب السموم و علاجها، کتاب فی الجذام، کتاب فی الصفات و العلاج، کتاب فی ترکیب الادویه المسهله، کتاب فی الشراب الفاکهه، کتاب الإسهال، کتاب فی وجع المفاصل، کتاب المشجر (کناش)	یوحنا بن ماسویه	مسیحی

صابئی	ثابت بن قره الحرانی	۳۱ اثر پزشکی؛ کتاب فی الاوجاع الکلی و المئانه، کتاب البصر، کتاب تدبیر الامراض الحاده، فی الحث علی التعليم الطب، فی مولودین بسبعه اشهر و...
مسیحی	جبرائیل بن بختیشوع	کتاب الباه، رساله فی الطعام والشراب، کناش فی الطب، ورم الخصى، مقاله فی العين، رساله فی الطب، صفات کتبها للمأمون...
مسیحی	جورجیس بن جبرائیل	الکناش، کتاب الأخلاط
مسیحی	عبدالله بن جبرائیل	۸ اثر طبي؛ التواصل إلى حفظ التناسل، حرکه النفس و...
مسیحی	أبوسهل مسیحی	۱۳ تألیف طبي از جمله، کتاب المأه (صد باب)، رساله فی المرض الوباء، رساله فی التحقيق سوء المزاج، و...
مسیحی	ابن بطلان	۱۴ اثر پزشکی؛ کتاب التقويم الصحه، کتب دعوه الأطباء، کتاب فی شرب الدواء المسهل، مقاله فی مداواه صبی عرضت له حصاه و...
یهودی	موسی بن میمون اسرائیلی	۶ تألیف پزشکی از جمله رساله فی تدبیر الصحه الأفضلیه، رساله فی تدبیر المعین علی کثره الجماع، رساله فی ما یقدر علیه الطیب، رساله فی المرض الربواس، شرح أسماء العقاقیر، الفصول فی الطب
مسیحی	ساپور بن سهل	الأقرباذین الکبیر، قوی الأطعمه و مضارها و منافعها، کتاب الرد علی الحنین فی الفرق بین الغذاء و الدواء المسهل، القول فی النوم و یقظه، ابدال الأدویه
یهودی	إسرائيل بن سهل	التریاق
مسیحی	یحیی بن سراپیون	کناش الکبیر و کناش الصغیر
یهودی	ماسرجیس (ماسرجویه)	کتاب قوی الاطعمه و منافعها و مضارها، کتاب قوی العقاقیر
مسیحی	ابن قسطنطین	البواسیر و عللها و علاجاتها
مسیحی	عیسی بن ماسرجیس	کتاب الوان - کتاب الروایح - کتاب الطعوم
مسیحی	عیسی بن علی	کتاب المنافع التي تستفاد من أعضاء الحيوان
مسیحی	الجلاحي	کتاب التدبیرالابدان النحيفه التي غلبت علیها الصفراء
مسیحی	حبیش بن حسن اعسم	کتاب الزیاده فی المسائل التي لحنین
مسیحی	ابن صهاربخت	کتاب قوی الادویه المفرده علی بالحروف
مسیحی	ابن ماهان	السفر والحضر فی الطب
یهودی	اسحاق بن سلیمان اسرائیلی	کتاب البول، کتاب الحمیات، کتاب الغذاء و الدواء
مسیحی	جواد طبیب النصرانی	لعوق جواد، داروی راهب و...
یهودی	ابن جمیع	الإرشاد المصالح الانفس و الأجساد (کلیات پزشکی)، التصريح بالمکنون فی تنقیح القانون (در نقد آثار ابن سینا)
مسیحی	یحیی بن اسحاق	الابریشم
یهودی	رُهاوی، غیر مسلمان	ادب الطبیب
یهودی	ابن القف، ابوالفرج موفق الدین یعقوب	کتاب العمده فی الجراحه، شرح اشارات ابن سینا، شرح کلیات، مقاله فی حفظ صحه و دفع المرض، حاشیه معالجات قانون، کتاب الشافی، شرح اصول فی شرح فصول

References

1. Ronan CA. The Cambridge illustrated history of the world's science. Translated by Afshar H. Tehran: Nashre Markaz; 2015. p.286, 328. [Persian]
2. Azimi-Etemadi M. Translation Movement: Transfer of Works and Sciences in Second and Fourth Centuries (A.H.) and its influens on Islamic Civilization. *Nomeh Farhang* 1997; 26: 134-137. [Persian]
3. Mila T. Reflection of the Translation Movement on the Status of the Arabic Language. *Majalla al-Logha al-Arabiya Algeria* 2012; 14(1): 292-305. [Arabic]
4. Sezgin F. Geschichte des Arabischen Schrifttums (History of Arabic Writings). Translated by Khane-y Ketab. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization; 2001. Vol.3 p.381. [Persian]
5. Mohaghegh M. Medicine in Islam. *Farhang* 1997; 9-10(20-21): 267-283. [Persian]
6. Ibn Nadim M. Al-Fehrest. Edited by Tajadod MR. Tehran: Amir Kabir; 1987. p.517, 537. [Persian]
7. Ibn Abi Usaibia A. Uyūn ul-Anbā' fī Ṭabaqāt al-Aṭibbā. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2007. p.502. [Persian]
8. Ibn Qefti A. Tarikh al-Hukama. Edited by Daraei B. Tehran: University of Tehran; 1992. p.185, 234, 262, 288, 437, 468. [Persian]
9. Ibn Juljul S. Ṭabaqāt al-Aṭibbā' w'al-Hukamā'. Tehran: Tehran University; 1970. p.97, 137, 140, 166, 175. [Persian]
10. Ibn al-Ukhuwwa D. Ma'ālim al-Qurba fī Aḥkām al-Hisba. Qom: Al-Ealam al-Islami; 1986. p.172. [Arabic]
11. Razi M. Al-Hawi fi al-Teb. Edited by Tabataba'i SM. Mashhad: University of Medical Sciences; 2011. p.357. [Persian]
12. Nezami Arouzi Samarqandi A. Chahar Maqaleh. Edited by Qazvini M. Tehran: Jami; 2012. p.110. [Persian]
13. Ameli J. Al-Adab al-Tebiyah fī al-Islam ma lamhe Mojezeh an tarikh al-Teb. Beirut: Dar al-Balagha; 1990. p.40. [Arabic]
14. Tabari M. Tarikh al-Omam va al-Muluk. Edited by Ibrahim MA. Beirut: Dar al-Turath; 2008. Vol.8 p.352. [Arabic]
15. Meyerhof M. Global Thought and Freedom of Beliefs in the Medicine of Islamic Civilization. Translated by Behzadiyan Nejad Q. Tehran: Reaserch Center for Islamic History; 2018. p.62, 100-115. [Persian]
16. Qannuji S-H-KH. Abjad al-'Ulūm. Edited by Shams al-Din A. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah; 1998. Vol.3 p.95-96. [Arabic]